

Notes sobre el jove Gaudí i l'arqueologia del Camp de Tarragona

Jaume Massó Carballido

Arqueòleg

El dia 21 de juny de 1936, poques setmanes abans del començament de la guerra civil, el diari barceloní *El Matí* publicava un molt interessant “Suplement d'Homenatge a Antoni Gaudí” (amb motiu del desè aniversari de la mort de l'arquitecte), que incloïa una destacada col·laboració d'Eduard Toda i Güell en què aquest patrici reusenc evocava la seva relació juvenil amb l'amic desaparegut: “Records d'Antoni Gaudí a Reus, fins l'any 1870”. M'ha semblat adient transcriure al final –en forma d'apèndix– el text íntegre d'aquest article de Toda, un text memorialístic però difícilment prescindible que és citat sovint en la bibliografia gaudiniana i pobletana, tot i que gairebé sempre de segona mà (i de vegades fent veure que s'ha consultat directament). Faig constar que he fet servir la fotocòpia completa, d'aquest suplement, que es conserva a la biblioteca del Centre de Lectura de Reus.

Toda hi descriu succintament la intensa relació mantinguda –a dintre i a fora de l'aula– amb el mateix Gaudí i amb el futur cirurgià Josep Ribera i Sans. Sis anys abans, el 1930, Toda ja n'havia parlat en l'opuscle que va editar en record d'aquest altre company, El doctor Josep Ribera y Sans (imprès a Barcelona tot i esmentar a la portada el “Castell de Sant Miquel d'Escornalbou”). Ribera, d'origen reusenc, va néixer a Tivissa l'any 1852 i va morir a Madrid el 1912; doctorat l'any 1878, va exercir els càrrecs de director de l'Hospital del Niño Jesús i de catedràtic de patologia quirúrgica, ambdós a Madrid.

Toda recordava, així, l'any 1936, una curiosa faceta del jove Gaudí:

La nostra vida comuna escolar fou bastant variada. He de dir, en primer lloc, que els tres nois érem bons deixebles, en opinió dels professors [...]. Però en les nostres aficions particulars variàvem sovint. Mentre a Ribera i a mi ens encantava fer versos, o prosa que crèiem literària, mai no veiérem Gaudí escriure'n ni una ratlla. Quan volíem excursionar per les belles torreneres i enfonsats camins dels voltants de Reus, en busca de llocs evocadors dels nostres sentiments romàntics, Gaudí preferia millor anar a les ruïnes dels forns romans del camí de Monterols, a l'aqüeducte dels capellans, a recones, en fi, on l'art dominés la naturalesa.

Un jaciment arqueològic real

Tot i que la referència geogràfica que ens dona aquest text no és massa precisa (Toda escrivia gairebé setanta anys després dels fets), no dubto a identificar “les ruïnes dels forns romans del camí de

Monterols” amb les restes existents –encara avui– a la partida reusenca dita de la Buada o de l'Espluga Pobra.

En altres llocs i en diferents ocasions he parlat a bastament de les romanalles d'aquesta antiga terrisseria, conservades –en condicions prou precàries i preocupants– al bell mig del marge d'una finca situada molt a prop del poble de Castellvell del Camp. Actualment és l'únic exemple visible d'un forn romà al terme de Reus, després que les restes de la partida del Roquí hagin estat tapades. Es tracta d'una obra senzilla però resistent, de planta rectangular, amb un muret central i dos de laterals que suporten dues bateries d'arcs que, al seu torn, sostenen el garbell foradat sobre el qual es posaven els materials a coure. L'estructura fou bastida amb toves (cuites i recremades pel mateix funcionament del forn) i formava part d'una terrisseria en què es fabricaven materials ceràmics, especialment contenidors (àmfores vinàries i probablement gerres) i elements per a la construcció (tègules, ímbrices, etc). La part que en queda correspon a la del fons de la cambra inferior, car s'ha perdut la zona de la boca i només es poden apreciar –a terra– les restes arranades de la part central. Les dues arcades visibles han fet pensar (i escriure, equivocadament) a més d'un estudiós que eren dos forns (un al costat de l'altre) i no un de sol (de doble arcada). No és estrany, doncs, l'esment plural de Toda. En tot cas, era una prou interessant i pràctica mostra d'arquitectura antiga que va captar l'atenció pre-professional del jove Gaudí, més atret –com diu Toda– per les obres de l'home que per les de la natura.

He pogut recollir un nombre considerable de notícies bibliogràfiques sobre la terrisseria romana de la Buada, a part de la ja esmentada. Quant a la data de publicació, la més antiga té més de cent tretze anys i una curiosa relació amb el repetidament citat Toda. El 14 de març de 1886, el periòdic de l'Associació Catalanista de Reus, *La Veu del Camp* (any II, núm. 22, pàg. 195), informava sobre la donació feta al Museu de l'entitat, per part “de don E. T.”, de “varios trossos d'ánfora trobats prop d'aquesta ciutat” [sic]. No cal ser un èmul del nostre admirat Sherlock Holmes per a saber qui s'amagava rera les inicials suara esmentades (Toda fou un dels primers i més distingits membres de l'Associació) ni per a deduir quina era la probable procedència d'aquells fragments d'àmfora.

Una altra referència interessant és la del filòleg Miquel Ventura, publicada a la *Revista del Centre de*

Lectura (èp. II, núm. 38, pàg. 158) el 15 de setembre de 1902, en un article dedicat a l'anàlisi etimològica de “Lo nom de Reus”. Ventura hi deia, de passada, que “avui encare per la banda de Castellvell s’hi conserven marges, ponts i enrunes d’un forn romà”. Les notícies es multipliquen durant la segona dècada del segle XX, sobretot arran de les recerques portades a terme en el jaciment per l'Agrupació Excursionista de Reus. Així, si més no, citen el(s) forn(s) de la Buada autors com Artur Masriera (1912), Ricard Ferraté (1915), Joan Ferraté (1918), Jaume Fort (1919) i Salvador Vilaseca (1920). Aquest últim, en un dels seus primers treballs de temàtica arqueològica, “Petites addicions a la història de la Tarragona romana” (*Revista del Centre de Lectura*, èp. III, núm. 15, 1 de setembre de 1920, pàgs. 270-271), publica la primera fotografia que coneixem del forn, aleshores mig colgat de terra i situat “en el marge d’una vinya”. Val a dir que Vilaseca encara creia que es tractava de dos forns “en engruellat”, però almenys va saber identificar –força encertadament– el tipus de material que s’hi fabricava: “la ceràmica [...] és [...] quasi sempre del tipus grosser, ordinari, de la nostra terra. Hi abunden tègules, ímbrices, plats i cantis de varies formes [sic], ribelles, fragments de grans gerres, hídries, urnes, pondus, etc”. D’entre aquests fragments, Vilaseca en va recuperar un, corresponent a una àmfora, que conservava l’empremta d’un segell de terrisser (també fotografiat, tot i que invertit, en la làmina que il·lustra el seu article de 1920). Més endavant, l’any 1947, va regalar-lo al Museu que dirigia. Com a curiositat, podem esmentar també que durant la fase prèvia a la inauguració del Museu de Reus, pels volts de 1933, hom va pensar seriosament en desmuntar les restes del forn i reconstruir-les a les dependències de cal Rull (segons les notes de Pere Rius).

Vilaseca tornà, de temps en temps, a visitar aquest jaciment romà, tot i que estava massa allunyat cronològicament dels seus principals interessos científics (centrats en l’estudi de la Prehistòria). Els anys 1952 i 1953, per exemple, formà part del grup de la Secció Excursionista del Centre de Lectura que va anar a veure l’indret. L’última intervenció destacable de Vilaseca, pel que fa al forn de

la Buada, és dels anys 1965-1967 i té una relació directa amb el text de Toda que he citat al començament.

El 28 de maig de 1965, l’arquitecte Cèsar Martinell i Brunet va escriure a Salvador Vilaseca, director del Museu de Reus, una carta en què li deia, entre altres coses:

Encara estic amb la biografia de Gaudí que desgraciadament (afortunadament) surten coses noves que ho entretenen, però m’he fet el propòsit d’enllestir-ho abans de l’istiu [sic]. / M’interessen de Vós, de moment, dues coses: / 1ª Si trobeu inconvenient a que publiqui als apèndixs documentals el “manuscrit” que em vau fer transcriure, del Museu. / 2ª Si seria possible tenir alguna foto de les ruïnes de forns romans del camí de Monterols o dels “capellans” (és el mateix?) on Toda diu que de nois anaven a passeig i escriure poesies romàntiques. Em plauria donar aquesta evocació gràfica de l’adolescència de Gaudí. Em diu l’amic Torrell que d’això potser en tingui alguna cosa Prunera. / De la 1ª us agrairia una resposta seguida per tal de fer copiar o no dit manuscrit. / La qüestió de les làmines té una mica més d’espera.

Val a dir que Martinell ja havia esmentat “las ruinas de los hornos romanos del camino de Monterols” en un treball publicat en el tom I del V Certament del Centre de Lectura de Reus, l’any 1952: “La raíz reusense en la obra de Gaudí” (pàgs. 271-299).

Vilaseca va aconseguir les fotos (fetes expressament) que li demanava Martinell i les hi va trametre poc després (en diverses cartes de Martinell a Vilaseca, conservades al Museu Comarcal de Reus, es parla d’aquesta qüestió). Martinell en va seleccionar finalment una, que va aparèixer en el seu llibre Gaudí. Su vida, su teoría, su obra, publicat a Barcelona l’any 1967 (pàg. 18), amb aquest peu: “Restos actuales de uno de los hornos

de alfarería romanos, en las cercanías de Reus, que Gaudí gustaba de visitar en su adolescencia”.

Martinell va retornar a Vilaseca l’original de la fotografia, que es conserva actualment a l’arxiu d’aquest Museu Comarcal i que ara també reproduceix (no consta el nom de l’autor).

En el mateix llibre, Martinell esmenta –d’una manera assenyada– els monuments que Gaudí i qualsevol altre visitant coetani podien haver vist a la veïna ciutat de Tarragona i a les seves proximitats (pàg. 18):

Le atrae Tarragona [...]; recorre las murallas llamadas ciclópeas, las ibéricas y romanas [sic], de tonalidades doradas; el castillo de Pilato, la capilla de San Pablo; más lejos la torre de los Escipiones y el arco de Bará y más cerca el acueducto romano, “del Diablo”, y las antiguas fortificaciones de Salou, ya junto a Reus.

La relació entre Vilaseca i Martinell venia de molt abans (de fet, la primera notícia que en tinc, d’aquesta relació, procedeix precisament d’Eduard Toda i la trobo en una carta a Vilaseca datada l’any 1927). Els contactes van sovintejar a partir de 1930 (Vilaseca es va fer soci dels “Amics de l’Art Vell” quan Martinell n’era el secretari), però l’amistat es va reprendre i es va consolidar a partir de 1949 i es va mantenir ferma i constant fins a la mort de Martinell l’any 1973, tal com demostren les cartes que trameté aquest últim i que Vilaseca guardà curosament. Als últims anys de l’amistat correspon l’encàrrec, fet a Martinell per Vilaseca (com a president de l’Associació d’Estudis Reusencs), d’escriure el llibre L’arquitecte Gaudí, que veuria la llum de manera pòstuma (l’any 1979) i en el qual es reproduceix (pàgs. 25-26) un fragment de l’article que Toda havia publicat el 1936.

Entre la realitat i la fantasia: dos exemples recents

Fa uns quants mesos, es van presentar públicament i amb un bon ressò mediàtic les versions catalana i espanyola d’una nova biografia del nostre personatge, preparada especialment per al mercat internacional. Es tracta del volum Antoni Gaudí, de l’holandès Gijs van Hensbergen. Quan el vaig començar a llegir, atret per la curiositat d’un llibre com aquest, escrit per un autor que “se ha convertido en uno de los mayores expertos en la vida y la obra d’Antoni Gaudí” (segons l’edició catalana del diari *El Mundo*, del 27 de març de 2001), em va decebre per la diversitat d’errors i imprecisions que hi vaig anar trobant. Potser és un defecte meu, però se’m fa molt difícil d’acabar de llegir un llibre que d’entrada se m’apareix tan mancat de rigor. El senyor Hensbergen, que ha visitat personalment molts dels indrets gaudinians de Reus i Riudoms i que ha criticat les “llicències poètiques” d’altres autors (pàg. 42), ha forçat un pèl massa determinats aspectes complementaris de la biografia de Gaudí. En d’altres –simplement– ha tirat pel dret, com quan fa referència a les exploracions juvenils que suposadament van fer Gaudí, Toda i Ribera (a la mateixa pàg. 42): Van intentar seguir el rastre, mentre visitaven els forns romans, de les suposades restes paleolítiques a Burgar [sic]. Van buscar un cementiri de l’edat del bronze situat a Boella [sic] i, fora de la ciutat emmurallada de Montblanc, van parar a l’església romànica de l’Alcover: la Sang.

Si sembla probable –d’acord amb el testimoni tardà de Toda– que Gaudí conegués les restes d’una terrisseria romana situada a les rodalies de Reus (la de l’Esplugu Pobra), és totalment inversemblant que explorés els jaciments arqueològics de la Boella i del Burgar (citats pel senyor Hensbergen d’una manera molt confusa, tipològicament i cronològicament), que es van localitzar (i estudiar –precisament– per Salvador Vilaseca) als anys quaranta i seixanta del segle XX. Fins i tot esmenta la Necròpolis Paleocristiana i el Fòrum de Tarragona, dos espais monumentals que es van començar a posar al descobert poc abans de la mort de Gaudí, a més d’altres edificis o monuments antics molt poc vistents aleshores (pàgs. 42-43):

La visita més excitant dels tres nois va ser a Tarragona, plena de restes romanes. Disposava d’un amfiteatre, una plaça coberta per fer-hi el mercat, banys termals, un circ, nombrosos temples i l’únic [sic] fòrum de tot Catalunya. / Tarragona era per ella mateixa una mostra exhaustiva de la història de l’arquitectura nacional, on destacaven la necròpolis paleocristiana, estructures visigodes simples [sic] i elements romànics, tot plegat coronat per la catedral gòtica de Santa Maria.

Recomano al lector que compari aquest text amb el que he transcrit més amunt de Martinell i que consulti –pel que fa a la història dels monuments– la guia actual de Tàrraco, editada pel Museu d’Arqueologia de Catalunya.

També molt recent és la “biografia joven” (sic) Antoni Gaudí, un arquitecto genial, signada per Josep M. Tarragona, que ens aporta més dades sobre les qualitats arqueològiques “sobrenaturals” del jove Gaudí, que hem d’afegir a les citades per van Hensbergen. En el capítol 2 d’aquesta biografia novel·lada, Tarragona dóna una curiosa versió de les activitats d’excursionisme científic juvenil a què es dedicaven Gaudí i els seus companys Ribera i Toda, a partir de l’article publicat al diari El Matí l’any 1936 (un article que –per cert– cita malament, pàg. 229). Com que el senyor Tarragona no sabia –si més no en el moment de redactar el seu llibre– on eren exactament “los hornos romanos” que tan agradaven Gaudí (pàg. 14), els situa –graciosament– a prop de Centcelles. En la narració, els tres excursionistes aprofiten l’avinentsa (literària) per a visitar el gran monument constaninenc (pàgs. 16-17):

Los tres amigos llegan a los hornos romanos. Antoni saca su bloc y dibuja los pedazos de cerámica que Eduard recoge para su colección [...]. El antiguo mausoleo romano es usado como granero por los campesinos de la zona. Los amigos entran y buscan con la mirada, por encima de las balas de paja [sic], los mosaicos de la cúpula. ¡Ahí están! Rotos por el paso del tiempo, cubiertos del polvo de dieciocho siglos [sic], pero brillantes de colorido y de forma.

Extraordinari! Els ulls de Gaudí, gràcies a la imaginació del senyor Tarragona, travessen amb tota facilitat els dos pisos que hi havia entre la planta baixa i la cúpula, així com l’arrebossat que aleshores cobria el mosaic paleocristià (que, per cert, és de mitjan segle IV i només té setze segles i mig d’antiguitat)... I no només això, sinó que el jove Gaudí ja considera –del tot prematurament– el monument un “mausoleo” i copia “los mosaicos” en el seu quadern (perdut per a la ciència), quan encara faltaven uns quants anys per al seu descobriment (1877) i –és clar– molt abans dels primers estudis arqueològics.

No estic en condicions de definir –a partir de les escasses dades reals que conec– quin podia ser l’abast dels coneixements de Gaudí sobre l’arqueologia en general i sobre la del Camp de Tarragona en particular i quina importància o influència van tenir, de fet, en la seva formació o activitat professional posterior. Però em sembla que no podem donar per suposades segons quines coses i que cal contextualitzar correctament les hipotètiques activitats juvenils de Gaudí, si no volem caure en la fabulació o l’hagiografia.

Apèndix Records d’Antoni Gaudí a Reus, fins l’any 1870

Per Eduard Toda

De l’Antoni Gaudí, dec ésser jo l’amic més vell que encara va pel món.

Des de l’escola del mestre Francesc Berenguer, a una golfà del carrer de Monterols, on junts aprenguérem les primeres lletres, per allà el 1860, fins en acabar la segona ensenyança, deu anys més tard, a l’Institut de Pares Escolapis del convent de Sant Francesc, en Gaudí i jo havíem anat sempre junts. El 1868 se’ns uní a l’Institut un nou condeixeble, del qual aviat fórem íntims amics i companys, Josep Ribera i Sans, vingut de l’Esplugu de Francolí per causa de la mort del seu pare, que exercia el càrrec de mestre d’escola en aquella població.

La nostra vida comuna escolar fou bastant variada. He de dir, en primer lloc, que els tres nois érem bons deixebles, en opinió dels professors; sabíem les lliçons, i fins ens unia una certa emulació per a millor repetir-les de memòria. Però en

les nostres aficions particulars variàvem sovint. Mentre a Ribera i a mi ens encantava fer versos, o prosa que creïem literària, mai no veiérem Gaudí escriure'n ni una ratlla. Quan volíem excursionar per les belles torreneres i enfonsats camins dels voltants de Reus, en busca de llocs evocadors dels nostres sentiments romàntics, Gaudí preferia millor anar a les ruïnes dels forns romans del camí de Monterols, a l'aqüeducte dels capellans, a recons, en fi, on l'art dominés la naturalesa. Quan un dia se'n ocorregué fundar un periòdic "El Arlequín", del qual arribàrem a publicar deu números manuscrits, amb "tirada" de dotze exemplars, Gaudí sols hi volgué contribuir fent uns quants dibuixos, que gravà toscament al boix per a marcar-los com a segells. En les nostres companyies dramàtiques d'aficionats, instal·lades en golfes o patis coberts de cases amigues, d'on ordinàriament ens expulsaven a la segona o tercera representació del "Puñal del Godo" o del "Tenorio", Gaudí sols seguia per pintar les decoracions en tires de diaris vells armats amb canyes: ni un sol cop el decidíem a sortir a escena ni com a comparsa.

Però en les sovintejaes reunions dels tres amics apareixia sempre la conversa sobre les ruïnes de Poblet, que Ribera ens detallava amb el criteri entusiasta dels seus quinze anys, perquè les havia trotat i corregut el temps d'infant de la seva residència a l'Espluga. Aquest tema fou l'aglutinant únic i poderós dels nostres pensaments, puix que sense discrepàncies de cap mena convergírem en la idea de visitar l'històric monestir com més aviat millor.

La realitzàrem l'estiu de l'any 1869, convidats per una germana de Ribera, casada i establerta a l'Espluga. La nostra primera impressió d'aquelles imposants ruïnes, destrocades com avui no se'n pot tenir idea, plenes, les parts més nobles del casal, de munts d'enderrocs, i de boscos luxurians, creixent damunt les voltes esventrades de l'església major, de l'aula capitular, dels claustres i del palau del rei Martí. Corpresos de dolor, allí juràrem convergir els nostres esforços, no els del moment, sinó els de tota l'existència, a tornar la vida i ressuscitar l'ànima del gran colós caigut en l'abandonament i la misèria.

Ens distribuïrem els treballs. Gaudí tindria cura d'aixecar murs, refer teulades, reconstruir voltes, tapar les mines i forats arreu oberts pels buscadors del fantàstic tresor pobletà amagat pels frares.

Ribera contaria els fets i les gestes de la història pobletana per a moure els sentiments dels catalans a favor de la reconstrucció. Jo reuniria l'Arxiu i la Biblioteca, i, a més, escriuria un llibre que, imprès i venut a sis quartos (trenta cèntims) l'exemplar, ens donaria els primers mitjans de començar l'obra. No ens dubtàvem de res, en la jove il·lusió dels nostres anys de primavera.

Segellàrem el pacte i començàrem els treballs aquells mateixos dies de juliol del 69, reunint les restes de la lauda funerària de l'abat Elferic, disperses per l'aula capitular i retornant aquesta al seu lloc en la filera d'imatges, on avui es veu encara. L'única prova existent a Poblet del nostre comú esforç.

Perquè amb el setembre d'aquell any vingué la inevitable separació. Tancada la Universitat de Barcelona per motiu de l'epidèmia de febra groga, que desolà la nostra capital, Ribera marxà a Almeria, recollit per un oncle seu i passà aviat a Granada, a començar els seus estudis a la Facultat de Medicina. Gaudí es quedà aquell any a Reus, perquè el seu germà gran ja anava a Barcelona i la modèstia econòmica de la seva família no permetia tenir a fora dos estudiants. A mi em tocà sortir a Madrid a començar la carrera de lleis, imposada per la meua mare, però resolt, a més, a seguir d'amagat la Facultat de Lletres, puix que resoltament volia ésser catedràtic d'Institut. Els tres estudiants, així separats pel destí, no havíem mai més de trobar-nos junts.

Què esdevingué dels nostres projectes pobletans? Conservo, entre els meus vells papers, una carta de Gaudí, datada a Reus el 26 de novembre de 1870, reflex fidel del caràcter eixut i positiu del venerat amic, però l'objecte principal de la qual era saber si Ribera seguia fidel al nostre propòsit. Com que suposo que aquest document pot ben ésser el més antic conegut de Gaudí, reproduïxo el seu text, que diu així:

"Señor Eduardo Toda

"Querido amigo: salud.

"No extrañas que no te haya escrito porque ya supon-drás que nada tengo que decirte, pero te escribo para que me contestes lo que se ha hecho de Ribera y si le has comunicado nuestros proyectos, que no sé si se habrá enfriado por su parte, cosa que no espero.

"Cuando escribas puedes contarme algo de por acá, ahora que lo habrás visto, pero no hagas como con los cuadros de Goya, que no dices el asunto y ni siquiera haces un poco de crítica.

"En los primeros días de este mes Bassedas se marchó a Zaragoza para estudiar.

"Nada te cuento de ésta por ocurrir muy pocas cosas de importancia, excepto lo que pasó con el Quichu, que ya lo sabrás, teniendo relaciones con los de aquí.

"Expresiones de parte de mi hermano y dispón de tu amigo, Antonio Gaudí.

"Reus, 26 Noviembre de 1870.

P. D. Escribirás lo de los estudiantes."

Aclarirem la carta dient que Bassedas era un company nostre d'Institut, el Quichu un polític local de discutida història i "lo de los estudiantes" es referia als aldarulls universitaris a Madrid amb motiu de la candidatura de D. Amadeu de Savoia per a rei d'Espanya.

El curs de la vida s'alterà per als tres companys de Reus. Gaudí, que en anys vinents sols vaig tornar a veure una vegada a Barcelona, morí en la data que aquest diari avui commemora, havent estat un geni per les seves obres, un sant per la seva conducta, un màrtir pel seu traspàs. Ribera conquistà Madrid, a la Universitat de la qual arribà a ésser el més eminent professor de cirurgia, a més d'ocupar el càrrec de director de l'Hospital de Nens i de comptar-se com a prolífic autor i traductor de molts llibres de la seva carrera; morí a la Cort el 8 de gener de 1912. I el que sotascríu aquestes malgirbades ratlles, prenent una direcció imprevista en la seva adolescència, passà cinquanta anys vivint fora de Catalunya; corregué els continents i els seus voltants del món, pensà acabar tancant-se en el tranquil recés de l'alterós Escornalbou, però, al capdavant dels seus vuitanta anys molt llargament complerts, es troba lligat a la tasca de la restauració de Poblet, és a dir, a la realització d'aquella idea concebuda al darrer terç de la centúria passada pels companys que, des del món millor on segurament es troben, li semblen reclamar l'execució de l'obra de ressorgiment, neteja i santificació de l'històric monestir que bressolà els ideals de la seva primera joventut.

Poblet, 12 maig de 1936.

[El Matí (Barcelona), Suplement d'Homenatge a Antoni Gaudí, 21 de juny de 1936, pàgs. 1-2.]